

DE MANIFESTATIE VAN EEN 'BOUWKUNSTENAAR'

Een analyse, interpretatie en evaluatie van het artikel 'Tout à l'égout'
geschreven door architect Willem Kromhout Czn. (1864-1940).

ZES-EN-TWINTIGSTE JAARGANG N°. 46. ZATERDAG 14 NOVEMBER 1891.

De Bymerker

• Drgaan • van • het • Genootschap •

ARCHITECTURA ET AMICITIA

Weekblad voor Beeldende Kunst en Technische Wetenschap

Redacteur uitgever F. W. VAN GENDT 106.
Adres voor Redactie en Administratie van het Weekblad en administratieve Bureau van De Bymerker, Drikslootwegstr. 25, Arnhem.

Bureau der Redactie van Architectura et Amicitia JAN SPRINGER, W. C. BAUER en M. DE JONGH.
Stalke, deze Redactie betreffende, te adresseren
P.O. Hoofdstad n°. 2, 7, 8, Amsterdam.

en al, wat de Administratie van het Genootschap betreft aan den 106 Secretaris, American Hotel, te Amsterdam.

ABONNEMENT / 2.25 per 3 maanden wel, bij vooruitbetaling en franco berekening, 20 gulden per jaar. Voor het bezit van de leden der Bymerker / 1.50 en Nederlandsche Inlichting / 1.—, lesien bij vooruitbetaling.

ADVERTENTIEN, ad 20 cent voor elke regel plaatsruimte en 30 cent voor een bewijsoverzet, worden toe. Verloofing met aangegeven. ARBEIDSTIJDEN NUMMERS, bij eenjarige betaling ad 15 cent per stuk en 25 cent per plaat, te behooren aan het Bureau van De Bymerker te Arnhem en bij den Hoofdstad correspondenten JON. G. STUBBS Czn., Hoofdstad te Amsterdam.

MEDEDEELINGEN VAN HET GENOOTSCHAP.

10. De 960e gewone vergadering van het Genootschap zal gehouden worden op Woensdag 18 November a. s., des avonds te 8 uren, in het Genootschapslokaal.

Agenda:

a. Mededeelingen van het Bestuur.

b. Installatie van de heeren W. de Zeeuw, Joh. Bakker Korff en H. W. M. Bakker Korff, als gewone leden.

c. Bijdrage van den heer W. Kromhout Czn.: Vervolg der lezing van 4 Nov. jl., „Tout à l'égout“.

d. Kunstbeschuwing van den heer W. Hoeker. „Der Schatz des Fürstlichen Karl von Rotschild. Meisterwerke alter Goldschmiedekunst aus dem 14—18 Jahrhundert.“ (Vervolg van 4 Nov. jl.)

20. De kunstbeschuwing, door den heer W. Hoeker op 4 Nov. l. gegeven, is in het Genootschapslokaal tentoongesteld.

30. Aan heeren leden wordt medegedeeld, dat de 10-Secretaris op Zaterdag 21 Nov. a. s., des avonds van 8 tot 10 uren, in het Genootschapslokaal zitting zal houden tot het teruggeven der in 1890 ingekomen prijsvragen.

Navens het Bestuur:
De 10-Secretaris,
C. W. Nijhoff.

(A. et A.) **TOUT A L'ÉGOUT.**
LEZING, GEHOUDEN IN DE VERGADERING VAN
ARCHITECTURA ET AMICITIA, OP 4 NOVEMBER,
DOOR W. KROMHOUT CZN.

Ik zou een ideaal riool maken willen, waarin alles afgevoerd werd, dat we volkomen zouden kunnen missen en een riool van enorme afmetingen, met glas bekleed, aangelegd onder een helling van tien cM. per M., zoodat alles met donderende vaart naar beneden gesleurd werd, naar de brakvelden, waar het steeds zou misten en dampen, om daar te verwisselen van stof, te vernieuwen, en langs anderen weg teruggevoerd te worden, na volledige regeneratie.

Behalve de gewone focallien, goot- en hemelwater, zou de Redactie van Architectura et Amicitia stolt zich alleen verantwoordelijk voor den inhoud van stukken, gewaarsmerkt met de initialen A. et A.

ik er alle geijkte kunstvormen in laden willen, laarvervullen met ordes eerstens, reeksen kapitelen, geheele hoofdstellen, alles naar het riool; gargoalles en maskerkoppen zou ik elkander laten ontmoeten op dat brakveld, in gezelschap van geheele reeksen stijlen; ik zou ze met elkander laten encamilloeren onder voortdurende besproeiing van moderne afvoerstoffen.

Oud-Hollandsch en nieuw-oud-Hollandsch — naar het riool ermtce, alle uitingen van imitatie-zin, ook daarheen; Gothick, zoowel als Renaissance, Romansch zoowel als Byzantijnsch, Grieksch, Romeinisch, Indisch, Noorsch, Russisch, alles naar het riool.

En wanneer er dan verstopping mocht komen — hetgeen niet denkbaar is, omdat ik m'n riool zeer groot zou maken — wanneer dat mocht gebeuren, maakte ik 'n nieuwen afvoer voor Wasmuth, Claessen, Hetzel, voor de Stopes's en consorten, voor de inwijdings-artikeltjes schrijvende pers.

Enmaal onze drift gaande, gaan we verder, tout à l'égout; ook de academies met heur amshang, nog meer, kunstverenigingen, verenigingen voor huisvlijt, Maatschappijen tot bevordering van . . . en Genootschappen tot . . . Ook stroomingen, ware stroomen, en da capo's, alles naar het riool.

Dan bouwkunst-beoefenars lange principieelen weg, oeff' wat 'n werk, tummerbaren met artistieke prenties; makelars, die Bouwkunst benaderen, architecten en bouwmeesters, alles naar m'n ideaal riool. En wanneer ik me overtuigd zou hebben, dat niets dan naakte muren waren overgebleven, dan zou ik gaan naar prof. Charcot te Nancy of Frederik van Eeden te Bussum — wat dichter bij is — om me te onderwerpen aan een hypnotische suggestie, waarbij me gesuggereerd moest worden dat ik niets van stroomingen afweet, noch van stijlen of richtingen; waarbij alle vormen me ontnomen moesten worden, zoodat ik daar naakt stond met alleen 'n besef van Bouwkunst.

Dan flukes naar m'n riool terug en zelf erin gesprongen.

Dit reisje heb ik geheel meegenomen, in droom of in verbeelding, zoons u wilt. Op deze gedachte-reis had ik een gespaarden vriend meegenomen, in zijn kwaliteit van gelukkigen twijelaar.

Deborah van den Herik (3875881)

OWG | Architectuurgeschiedenis (Dirk van de Vijver)

22 januari 2014

Inhoudsopgave

◆ Inleiding	3
Historiografie	4
◆ De vorm van 'Tout à l'égout'	6
Vergelijk met een bekend epos	8
'Tout à l'égout' als manifest	11
◆ De inhoud van 'Tout à l'égout'	12
De discussies in 'Tout à l'égout'	13
Het begrip 'stijl'	16
◆ Conclusie	18
◆ Bronnenlijst	20
◆ Bijlage van het artikel 'Tout à l'égout'	22

Afb. voorpagina. Een collage van de eerste pagina (p. 369) van 'Tout à l'égout' uit *De Opmerker* 26 (1891), nr. 46 (14 november) en een portretfoto van Willem Kromhout (1864-1940), Foto: <<http://schatkamer.nai.nl/en/designers/willem-kromhout>> (bezocht op 20 november 2013).

Inleiding

In een tijd van neostijlen, ordeboeken, kunstkritiek, industrialisatie en patriotisme presenteerde 'bouwkunst-beoefenaar' Willem Kromhout Czn. (1864-1940) het vernietigende betoog 'Tout à l'égout'. Net als de in zijn stuk beschreven geneesheer wilde Kromhout in de wond (van de architectuurwereld) snijden en branden, totdat deze gezuiverd was en ontdaan van alle vuile bestanddelen. 'Tout à l'égout' werd in het najaar van 1891 in vier delen gepubliceerd in het architectuur- en bouwtijdschrift *De Opmerker*.¹ Dit werd gedaan naar aanleiding van een voordracht, die Kromhout hield op 4 november 1891 tijdens de vergadering van Architectura et Amicitia.² Kromhout was sinds 1888 lid van dit Nederlands architectuurgenootschap en van de redactie van hun orgaan *De Opmerker*.³ Hij werd ook wel het kunstenaarsgeweten onder de architecten genoemd.⁴ Hij schreef recensies, nam deel aan discussies, hield lezingen, jureerde prijsvragen en publiceerde verhandelingen over uiteenlopende onderwerpen waaronder stedenbouw, restauratie-ethiek en buitenlandse kunststromingen. 'Tout à l'égout' is dus bij lange na niet het enige literaire werk van zijn hand. Kromhout verklaarde dat hij in dit werk zijn stokpaardje, oftewel zijn favoriete onderwerp, bespreekt.⁵ In zijn tijd werd het al meerdere malen een manifest genoemd. W. Retera Wzn. (1858-1930) noemt, in de eerste monografie van Kromhout, de creaties van Kromhout een 'groots gebaar, een manifest in een tijd waarin de architectuur zoekende was naar een nieuwe identiteit'.⁶ Architect B. T. Boeyinga (1886-1969) sprak bij de onthulling van het borstbeeld van Kromhout in mei 1940: 'Met het gevleugeld woord geworden 'Tout à l'égout' nam Kromhout als voorzitter van Architectura de leiding in de geestelijke strijd tegen een verkeerde tijdgeest'.⁷

Dit onderzoek behandelt de manier waarop Kromhout zijn ideeën over architectuur manifesteert in 'Tout à l'égout'. Het stuk wordt geanalyseerd, geïnterpreteerd (met behulp van bestaande literatuur) en geëvalueerd. Een kopie van het originele artikel is bijgevoegd. De uitgebreide analyse van dit artikel staat centraal.⁸ Op deze manier wordt geprobeerd de ideeën van Kromhout zo precies mogelijk te benaderen. De context waarin deze ideeën zijn ontstaan is van essentieel belang voor het begrip hiervan. De maatschappelijke achtergrond en de persoon Kromhout komen daarom bondig aan bod. Dit stuk bestaat uiteindelijk uit twee hoofdcomponenten, namelijk de bespreking van de vorm en de inhoud van 'Tout à l'égout'. Bij de vorm komen de opbouw, de schrijfstijl en het genre van de tekst aan bod. Bij de inhoud wordt dieper ingegaan op de argumenten van Kromhout.

---

¹ Willem Kromhout Czn., 'Tout à l'égout', *De Opmerker* 26 (1891), nr. 46 (14 november, pp. 369-372), nr. 47 (21 november, pp. 378-380) nr. 48 (28 november, pp. 387-390) en nr. 49 (5 december, pp. 395-397).

² Architectura et Amicitia (Architectuur en vriendschap), afgekort tot A et A, is gevestigd in Amsterdam in 1855 met als doel het samenbrengen van architecten en personen uit aanverwante vakgebieden. Zij proberen elkaar te inspireren door middel van excursies, lezingen en tentoonstellingen.

³ *De Opmerker* heeft van 1866 tot 1919 bestaan. Het was het eerste architectuurtijdschrift in Nederland dat regelmatig (wekelijks) verscheen en was van 1883 tot 1892 het orgaan van architectuurgenootschap Architectura et Amicitia.

⁴ Ida W.M. Jager, *Willem Kromhout Czn. 1864-1940*, Rotterdam 1992, p. 5.

⁵ Jager 1992 (zie noot 4), pp.134-135.

⁶ W. Retera Wzn., *W. Kromhout Czn.*, Amsterdam 1925, p. 18.

⁷ Jager 1992 (zie noot 4), p. 23.

⁸ Bij verwijzingen naar en citaten uit 'Tout à l'égout' worden omwille van de leesbaarheid van de tekst geen voetnoten geplaatst. Alle beweringen en citaten zijn terug te vinden in het artikel in *De Opmerker* (1891, zie noot 1).

Historiografie

Dit stuk dient als aanvulling op de bestaande literatuur over Kromhout. Om deze reden wordt hieronder kort de historiografie, met 'Tout à l'égout' als focuspunt, beschreven. De hoeveelheid literatuur over Kromhout is gering. Het is opmerkelijk dat de auteurs zich vooral concentreren op zijn gebouwen, terwijl zijn verbale uitdrukkingen van grotere betekenis zijn geweest.

De monografie over Kromhout is in 1925 voor het eerst opgenomen in *Nederlandsche Bouwmeesters*, een vijfdelige reeks studies onder leiding van W. Retera.⁹ De monografie over Kromhout is hierbij de eerste in de reeks en is door Retera zelf geschreven. Dit heeft hij gedaan in samenwerking met Kromhout. Kromhout heeft zelf de 25 afbeeldingen geselecteerd.¹⁰ Retera citeert Kromhout geregeld en maakt interessante opmerkingen over zijn retoriek. Hij vergelijkt de uitspraken van Kromhout met zijn schetsen: 'Zooals zijn schetsen ontstaan, scherp opgemerkt, snel en helder weergegeven, zonder pathos, zonder pretentie, maar gaaf en doordringend, zoo is ook zijn betoogtrant'.¹¹ Opvallend is dat Retera 'Tout à l'égout' of enig ander voorbeeld van een tekst niet noemt. Hij biedt dus geen concreet materiaal om zijn beweringen te ondersteunen.

Interessant in de monografie is de omschrijving van het bouwkundig milieu waarin Kromhout is opgegroeid.¹² Volgens Retera werd de malaise van de achttiende- en negentiende-eeuwse architectuur gekenmerkt door een periode van zelfonderzoek, die soms resulteerde in 'een orgie van louter decoraties'.

Manfred Bock heeft in 1975 de tentoonstellingscatalogus *Architectura* samengesteld.¹³ Dit is een overzicht van het werk van enkele architecten uit de Architectura-groep, waaronder Kromhout. Opmerkelijk is dat Bock 'Tout à l'égout' niet heeft genoemd in zijn chronologische bespreking van activiteiten van Kromhout. Bock stelt dat Kromhout de theoretische motivering voor zijn nieuwe vormtaal geeft in een voordracht op 21 september 1892.¹⁴ Deze voordracht werd gepubliceerd op 14 januari 1893 in *Architectura*.¹⁵ Deze tekst, waarvan een gedeelte door Bock wordt geciteerd, komt grotendeels overeen met de inhoud van 'Tout à l'égout'. 'Tout à l'égout' is echter eerder gepubliceerd, omvangrijker en heeft een indrukwekkendere vorm en inhoud. Vermoedelijk laat Bock de vermelding van 'Tout à l'égout' achterwege, omdat dit artikel in *De Opmerker* is geplaatst en daarom minder goed aansluit bij zijn kader van *Architectura*.

---

⁹ W. Retera Wzn., *W. Kromhout Czn.*, Amsterdam 1925.

¹⁰ Retera 1925 (zie noot 6), p. 3.

¹¹ Retera 1925 (zie noot 6), p. 22.

¹² 'In deze tijd van toespitsing naar grenzen, naar onafhankelijkheidsdrang en zelfonderzoek aan den eenen kant, naar decoratief uitspattende ongebondenheid aan den anderen kant, met de steeds naaboosende en samenwevende oude stijlen-romantiek in het midden, viel de jeugd van Kromhout; een belangwekkende en bonte achtergrond, waarin Kromhout's ontwikkeling eerst vervloeit, waartegen zij zich steeds feller uitlijnt naar het opvolgen der jaren'.

Retera 1925 (zie noot 6), p. 18.

¹³ Manfred Bock, *Architectura. Nederlandse architectuur 1893-1918*, ten.cat. Amsterdam (Stedelijk Museum) 1975, pp. 29-50.

¹⁴ Bock 1975 (zie noot 13), p. 30.

¹⁵ Willem Kromhout Czn., 'Vrije uitoefening van het architectenbedrijf', *Architectura* 1 (1893), pp. 141-143 en pp. 145-148.

Giovanni Fanelli probeert Kromhout in zijn historisch overzicht van architectuur en design in Nederland te plaatsen in de klassieke opvatting van opkomst-hoogtij-verval.¹⁶ Dit is echter moeilijk te doen bij een onbevungen figuur als Kromhout. Fanelli noemt Kromhout een inspirator voor de Amsterdamse School.¹⁷ Kromhout zegt zelf dat hij dit niet heeft beoogd.¹⁸ Fanelli schenkt in het kader van 'overbrengen' ook speciale aandacht aan Kromhout als leraar.¹⁹ Tussen de regels door maakt hij een nonchalante melding van het bestaan van 'Tout à l'égout'. Hij zegt hier slechts over: 'Kromhout had trouwens al in 1891 in een lezing voor het Genootschap Architectura et Amicitia kritiek uitgeoefend op het gebruikelijke imiteren van oude stijlen, waarmee hij zich aan de zijde van de pioniers van vernieuwing in de architectuur schaarde'.²⁰

Ida W.M. Jager, die als eerste een complete biografie over Kromhout heeft geschreven, gaat vooral in op zijn leven en werk als architect.²¹ Zij laat veel tijdgenoten aan het woord. Jager noemt 'Tout à l'égout' als voorbeeld voor zijn 'polemische artikelen'. Zij schrijft hierover: 'Ze waren confronterend, het werk van een schrijvende scherpschutter, die met breedsprakig proza zijn tijdgenoten van oogkleppen wenste te ontdoen'.²² Jager benoemt hier de opmerkelijke schrijfstijl van Kromhout. Dit lijkt echter een enigszins negatieve connotatie te hebben. Zij stelt namelijk dat Kromhout in feite niets anders deed dan 'de vloer aanvegen met alles en iedereen die iets met bouwkunst had uit te staan'.²³ Met deze opmerking doet zij het stuk tekort. Kromhout geeft namelijk niet alleen kritiek, maar biedt ook handvaten voor een nieuwe, positieve toekomst. Zo schetst hij een ideaal lesprogramma en promoot hij regelmatig het gebruik van ijzer.

Auke van der Woud legt in zijn boek *Waarheid en Karakter* meer nadruk op de manier waarop Kromhout de functie van schrijver en spreker vervult.²⁴ Hij citeert een omvangrijk deel uit 'Tout à l'égout' en zegt hierover: 'Kromhout spaarde niets en niemand: de pers, de verenigingen, de Duitse architectuurboeken, het gevecht van Evers en Berden, de rijksbouwmeesters, Gugel, de rationelen: Kromhout wilde opnieuw beginnen'.²⁵

Van der Woud beschrijft de aanwakking van een oude strijd door Victor E.L. de Stuers (1843-1916) in 1891, die resulteerde in een 'armoedige' discussie tussen Hendrik Jorden Evers (1855-1929) en J.W.H. Berden (1861-1940).²⁶ Zij gingen voornamelijk in op minimale kleinigheden en verdronken zo 'in een moeras van bijzaken'. Kromhout kon deze zogenaamd serieuze architectuur theoretische discussie niet langer aanzien. Van der Woud stelt dat dit aanleiding is geweest voor de voordracht van 'Tout à l'égout', die met gejuich werd ontvangen. Van der Woud bespreekt eveneens de gevolgen van het stuk voor het verenigingsleven.

---

¹⁶ Giovanni Fanelli, *Moderne architectuur in Nederland. 1900-1940*, 's-Gravenhage 1987² (1891).

¹⁷ Fanelli 1987² (zie noot 16), p. 87.

¹⁸ Jager 1992 (zie noot 4), p. 17.

¹⁹ Fanelli 1987² (zie noot 16), p. 89.

²⁰ Fanelli 1987² (zie noot 16), p. 88.

²¹ Ida W.M. Jager, *Willem Kromhout Czn. 1864-1940*, Rotterdam 1992.

²² Jager 1992 (zie noot 4), p. 23.

²³ Jager 1992 (zie noot 4), p. 24.

²⁴ Auke van der Woud, 'De jaren negentig', *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1900*, Rotterdam 1997, pp. 293-407.

²⁵ Van der Woud 1997 (zie noot 24), p. 300.

²⁶ Van der Woud 1997 (zie noot 24), p. 300.

De vorm van ‘Tout à l’égout’

‘Tout à l’égout’ bestaat uit vier losse delen, die werden gepubliceerd op respectievelijk 14, 21 en 28 november en 5 december 1891. De stukken moeten als één doorlopend verhaal gelezen worden. Ze zijn inhoudelijk sterk met elkaar verbonden. Vaak eindigen de stukken met een provocerende cliffhanger. Achter elk deel staat (*Wordt vervolgd.*) vermeld. Het is voor te stellen dat men toentertijd belangstellend het volgende deel afwachtte. Dit volgende deel wordt duidelijk aangegeven met (*Vervolg van pag. __.*). Het stuk is waarschijnlijk te groot geweest om in één keer te publiceren. Alle delen zijn ongeveer drie pagina’s lang. De tussenpauzes hadden ook een strategisch voordeel. Ze boden namelijk de mogelijkheid voor een lang aanhoudende discussie over de inhoud. Dit was precies de bedoeling van Kromhout.

‘Tout à l’égout’ is ontstaan uit ontevredenheid van Kromhout over de prestaties in de architectuurwereld tot dan toe. Hij wilde met een schone lei beginnen. Kromhout luidt zijn betoog in met de uitdrukking van de wens een ideaal riool te maken, ‘waarin alles afgevoerd werd, dat we volkomen zouden kunnen missen’. Dit betreft volgens hem naast de gewone ‘fecaliën’, allerlei ornamenten, personen, verenigingen en complete stijlen.²⁷ Kromhout ging er vanuit dat de lezer, verondersteld een architectuurkenner, bekend was met al de genoemde aspecten. Zo legt hij het vocabulaire van de stijlen niet uit en noemt hij personen enkel bij hun achternaam. De afvoeractie was voor Kromhout echter niet genoeg. De beelden moesten ook uit zijn herinnering gewist worden. Om deze reden wilde hij zich laten hypnotiseren door prof. Charcot in Nancy, zodat hij alles wat tot dan toe gemaakt is kon vergeten en daar ‘naakt’ stond met alleen een ‘besef van Bouwkunst’.²⁸ Kromhout raadt zijn publiek aan om zich ‘ook zoo uit te laten kleeden’. Hij noemt hierbij een concrete naam van een Nederlandse psychiater en schrijver in Bussum, namelijk Frederik van Eeden. Dit doet hij waarschijnlijk om de serieusheid van zijn idee aan te tonen. Als Kromhout onder een hypnotische suggestie is gebracht, springt hij in zijn denkbeeldige riool. Hij maakt zijn komende reis dus geheel in een droom mee. Tijdens deze reis wordt hij vergezeld door een anonieme begeleider. Kromhout vermeldt slechts over hem dat hij beschikt over de kwaliteit van ‘gelukkigen twijfelaar’. De begeleider is niet gehypnotiseerd en weet Kromhout veel te vertellen over alles wat zij aantreffen in het riool. Hij doet dit echter niet objectief en levert veel kritiek. Kromhout stelt op zijn beurt weer veel vragen over bijvoorbeeld de totstandkoming van allerlei zaken. Kromhout gaat de begeleider later als zijn vriend en collega beschouwen. De constante conversatie tussen de twee mannen is een belangrijk onderdeel van de opbouw van de tekst.

---

²⁷ Zo noemt Kromhout voor de stijlen specifiek Oud-Hollandsch en nieuw-oud-Hollandsch, maar ook gotiek, renaissance, romaans, Byzantijns, Grieks, romeins, Indisch, Noors en Russisch.

²⁸ Jean-Martin Charcot (1825-1893) was een Franse arts die wordt beschouwd als een van de grondleggers van de neurologie. Aan het eind van zijn carrière deed hij onderzoek naar de verschijnselen van hysterie, waarvoor hij onder andere hypnose gebruikte. Hierdoor had Charcot ook na zijn overlijden invloed op de psychiatrie en psychoanalyse. De kennis van Charcot werd overgenomen door zijn leerling Sigmund Freud. In de kunst van de twintigste eeuw is Sigmund Freud erg belangrijk geworden. Zijn psychoanalyse had vooral invloed op de surrealistische beweging in 1924. Deze kunstenaars waren erg geboeid door het onderbewuste, de *Traumdeutung* en de psychoanalyse van Freud. In het willen toepassen van hypnose in het belang van de kunst is Kromhout dus een pionier. Er is echter geen documentatie te vinden dat deze hypnose daadwerkelijk plaatsgevonden heeft.

Het engelstalige artikel ‘Jean-Martin Charcot’. *A Science Odyssey: People and Discoveries*. Public Broadcasting Service (PBS), 2008² (1998) op <<http://www.pbs.org/wgbh/aso/databank/entries/bhchar.html>> (bezoekt op 20 november 2013).

De tekst heeft een zeer gelaagde structuur. Er worden op een diepgaand niveau uiteenlopende onderwerpen besproken, die vervolgens weer verwijzen naar allerlei ontwikkelingen. Kromhout heeft door middel van stippelijntjes geprobeerd overzicht te creëren in de tekst. De toepassing van 'verhaal in verhaal' concepten maakt de tekst nog extra gecompliceerd. Zo citeert Kromhout een stuk uit het *Bouwkundig Weekblad*, schrijft hij een fictief krantenartikel over het riool (door middel van een reporter) en citeert hij een omvangrijk stuk van de sleutelscène uit het boek *Histoire d'un dessinateur* van Eugène E. Viollet-le-Duc (1814-1879). Hij weet deze losse onderdelen echter op ingenieuze wijze in de tekst te verweven.

'Tout à l'égout' is ontstaan naar aanleiding van een lezing bij de vergadering van Architectura et Amicitia.²⁹ Het is duidelijk dat het artikel gebaseerd is op een toespraak. Kromhout is de verteller en tegelijkertijd deelnemer aan het verhaal. Hij drukt zich uit in de eerste persoon. Ook is Kromhout zich bewust van een publiek, dat hij geregeld aanspreekt. Zo besluit hij het stuk met: 'En hiermede, mijne heeren, eindigde m'n gedachte-reis, die gij zoo welwillend waar mede te maken!' Deze gedachte-reis staat bol van beeldspraak en treffende explicaties van het gevoel en de verbeelding. Het is een poëtische tekst in de zin van 'een monoloog, waarvan de inhoud niet een geschiedenis is'.³⁰ Er moet benadrukt worden dat een geschreven tekst anders over kan komen dan een toespraak. Zo kan een tekst door middel van een goede voordrachtskunstenaar, die Kromhout zeker was, ervaren worden als poëzie. De spreker maakt de tekst op deze manier verheven, indrukwekkend en/of emotioneel. Diezelfde tekst kan afgedrukt in een krant en op een ander tijdstip gelezen overkomen als proza. Het poëtische gehalte van 'Tout à l'égout' is representatief voor de artistieke tijdgeest in die periode. Tussen 1890-1910 ontstond in Nederland een opbloei in het literaire leven met een poëtische tint.³¹ Deze ontwikkeling was in Europa al aan de gang. In 1886 verschijnt *Le Manifeste du symbolisme* van de Griekse Jean Moréas in het Parijse dagblad *Le Figaro* over de aard en functie van literatuur.³² Dit werk had sterke invloed op de andere kunsten. Kromhout is bekend met het blad *Le Figaro*, dat hij ook noemt in 'Tout à l'égout'.

---

²⁹ C.W. Nijhoff, 'Mededelingen van het genootschap', *De Opmerker* 26 (1891), nr. 46 (november), p. 369.

³⁰ Digitale versie van 'G.J. van Bork, H. Struik, P.J. Verkruijsse en G.J. Vis, *Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek*, 2002' <http://www.dbnl.org/tekst/bork001lett01_01/bork001lett01_01_0017.php#p142> (bezoekt op 26 november 2013).

³¹ Victor E. van Vriesland, *Het werkelijkheidsgehalte in de letterkunde*, Amsterdam 1962, p. 91.

³² Vriesland 1962 (zie noot 31), p. 90.

Een bekend epos

Veel elementen in 'Tout à l'égout' herinneren aan een erkend literair meesterwerk, namelijk *De Goddelijke Komedie (La Divina Commedia)*. Dit is een epos van de Florentijnse dichter Dante Alighieri (1265-1321), geschreven in de eerste helft van de veertiende eeuw.³³

In de periode dat Kromhout veel literatuur las is een Nederlandse vertaling van *De Goddelijke Komedie* gepubliceerd door Mr. Joan Bohl.³⁴ Dit gebeurde ongeveer tien jaar voordat Kromhout 'Tout à l'égout' schreef. Er bestaat dus een kans dat hij dit werk heeft gelezen en hier inspiratie uit heeft gehaald.³⁵ Er zijn geen harde bewijzen voor de zojuist gemaakte connectie, maar er zijn teveel gelijkenissen tussen de werken om puur toeval te kunnen zijn. Hieronder worden de belangrijkste overeenkomsten beknopt toegelicht. Een bevestigend argument daarvoor kan nog zijn dat één van de belangrijkste bouwwerken van Kromhout, het American Hotel te Amsterdam uit 1901, herinnert aan het Palazzo Vecchio (1298-1314) in Florence. In 1887 reisde Kromhout door België, Frankrijk, Italië en Zuid-Duitsland.³⁶ Hierbij bezocht hij ook Florence. In het Palazzo Vecchio is ook het dodenmasker van Dante te vinden. Dit zou dus een indirecte bevestiging kunnen zijn van de interesse in Dante.

De belangrijkste overeenkomst tussen 'Tout à l'égout' en *De Goddelijke Komedie* betreft de intentie van de auteur, namelijk het zogenaamde concept van *Baptismus Laboriosus*.³⁷ Dit betekent dat een persoon eerst diep inzicht moet krijgen in de begane zonden. Vervolgens moet diegene zijn ziel reinigen. Pas dan is 'het ware geluk' te bereiken. Dit reinigen door middel van water (vandaar het woord *Baptismus*) wordt steeds benadrukt in de tekst van Kromhout. Hij noemt een steeds sterker wordende stroom van keuken- en hemelwater, waarin hij de personen een jaar laat besproeien, (uit)weken en baden. Ook een reporter, die het riool wist te verlaten, keerde druipnat terug naar zijn bureau.

Voor het bereiken van geluk moet men lijden, zelf hard werken (vandaar het woord *Laboriosus*) en verantwoordelijkheid dragen. Als Kromhout en zijn begeleider een jaar later terugkomen in het riool stroomt alleen hier en daar water, 'dat sijpelend nog aan de vroegere kracht herinnerde'. Dit symboliseert dat de taak volbracht is.

Bij Dante is sprake van de mythologische rivier de Styx die bovenwereld scheidt van de onderwereld en vindt eveneens een geseling door hemelwater plaats.³⁸ Ook Kromhout noemt vier belangrijke rivieren. Dit doet hij om een geografische indicatie te geven en hiermee aan te tonen dat het regenereren een grensoverschrijdende noodzaak is. Deze uitspraak is geschreven als religieuze vreugdekreet: 'Dan jubelt hij, hij is rijker geworden, hij ontdekt overal en in alles het schoone, van den Nijl tot den Tiber, van de Ganges tot den Rijn, alles juicht hem tegen, en, eenmaal aan het scheppen gekomen, zal hij iets maken, dat de heeren beginselmenschen (...) en hij zou er zijn!' Met het laatste zinsdeel, toont Kromhout dat de architect ('hij' in dit stuk) een bepaalde eindbestemming heeft.

---

³³ Het magnum opus van Dante behoort tot de erkende meesterwerken van de wereldliteratuur en tot de grootste culturele prestaties van de middeleeuwen.

³⁴ Vertaling van Mr. Joan Bohl, *De goddelijke komedie, 'De Hel'* (dl. 1, 1874), *'Het Vagevuur'* (dl. 2, 1880), *'Het Paradijs'* (dl. 3, 1884), Amsterdam 1874-1884.

³⁵ Naast de vertaling uit het Italiaans, geeft Bohl bij vrijwel elk vers verklaringen en geschiedkundige aantekeningen.

³⁶ Jager 1992 (zie noot 4), p. 14.

³⁷ Donald W. Wuerl e.a., *The Teaching of Christ: A Catholic Catechism for Adults*. Huntington 2004, p. 434.

³⁸ Vertaling van Mr. Joan Bohl, *De goddelijke komedie, 'De Hel'* (dl. 1, Amsterdam 1874), p. 81.

Opvallend is dat Kromhout en zijn begeleider oordelen over wie genoeg gereinigd is en mee terug mag uit het riool. Hiermee kent Kromhout zichzelf een soort goddelijke status toe. Dit doet hij ook door zichzelf neer te zetten als een geëerde verlosser. Zijn school wordt neergezet als een architectuurparadijs, waar iedereen naartoe wil. Bovendien creëert hij een religieus gevoel door woorden als 'scheppen' te gebruiken. Om zijn profetische status te benadrukken eindigt Kromhout 'Tout à l'égout' met een toekomstvisioen.

Het element van hypnose, of bij Dante de slaaptoestand, is belangrijk voor het begrijpen van de handelingen in beide teksten. Dante zegt hierover: 'Het heugt mij niet, hoe 'k daar ben ingetreden, ik was verzonken gansch in slaap en dromen'.³⁹ Bohl stelt dat met 'slaap' onwetendheid en bewusteloos handelen bedoeld wordt. Ook Kromhout dekt zich in door bij aanvang te vertellen over zijn reisje 'geheel meegemaakt in droom of verbeelding'.

In deze verwarde staat kunnen de mannen niet normaal functioneren. Daarom hebben zij beiden het genoegen van een begeleider, die hen door een chaotische situatie naar vastere gronden brengt. Deze persoon is essentieel voor het verhaal. In de eerste zang van *De Goddelijke Komedie*, verschijnt Vergilius, die Dante aanbiedt om hem door de hel en het vagevuur te geleiden. Vergilius, 'wiens stroomen van welsprekendheid ons laven', toont de kennis van het gestrafte kwaad.⁴⁰ Dit doet de begeleider van Kromhout, weliswaar anoniem, ook.

Karaktereigenschappen zijn een ander belangrijk aspect in beide teksten. Kromhout stelt vooral het karakter van de architecten en professoren als oorzaak voor de betreurenswaardige situatie waarin de architectuurwereld op dat moment verkeert. Hij noemt onder andere wellust of nijd, hoogmoed of heerszucht en toenemende hebzucht. Bij Dante worden deze slechte kenmerken gesymboliseerd door de dieren (Panter, Leeuw en Wolvin), die op zijn pad komen.⁴¹

Ook persoonlijke emoties komen in beide teksten bovendien. Deze tonen aan hoe zwaar de reis is. Het medelijden met de mensen in verschrikkelijke ellende (het riool of de hel) is hierbij een veelzeggende emotie. Kromhout zegt hierover: 'Mijn medelijden was echter zóó groot voor al die verblinde individuen, die daar alleen door overmaat van principes op deze ontzuiveringsvelden terecht waren gekomen (...)'. Dit gevoel wordt versterkt door de vele smeekebeden. Net als Dante, noemt Kromhout concrete belangrijke (politieke) personen of gebeurtenissen uit die tijd. Dit maakt het gejammer extra confronterend. De spanning tussen feit en fictie is iets wat ook in beide teksten duidelijk naar voren komt.

'Wier wanhoopskreten schrik en afschuw wekken; van de oude geesten, die steeds vruchteloos smeeken, dat nog een dood hun martling koom voltrekken.'

- Dante, *Eerste zang*, vers 112-114, p. 15.

'O God, Mijnheer, laat me hier gauw vandaan gaan, help me! red me! Ik wil veranderen, verbeteren, maar help me uit deze luidjes [...] ik zal me dit alles eigen maken en geven wat u wenscht.'

- Kromhout, *Eerste publicatiedeel*, p. 372.

---

³⁹ Bohl 1874 (zie noot 38), p. 6.

⁴⁰ Bohl 1874 (zie noot 38), p. 16.

⁴¹ Bohl 1874 (zie noot 38), pp. 9-10.

De manier van schrijven is heel beeldend. Kromhout probeert alle zintuigen aan te spreken op hun inlevingsvermogen door beschrijvingen als 'donderende vaart', 'duffe lucht, die opsteeg' en 'menselijke geluid'. Deze sfeerimpressies worden ook geschetst door Dante.⁴²

Kromhout gebruikt ook geregeld symbolische elementen om bepaalde dingen aan te duiden. De 'genius' (van de academie of het rationalisme) heeft bijvoorbeeld geknakte vleugels. Ook het symbool van de heuvel komt zowel bij Kromhout als Dante aan de orde. Deze diepgaande elementen worden verlicht door een humoristische ondertoon. Kromhout gebruikt veel spot, sarcasme en ironie in zijn tekst.

'Sneeuw, grove hagel en vuil water varen, in gierend dwarlen door de sombre luchten,
En stank spreidt de aard, die alles op moet garen. Tot hen, die in deze overstooming zuchten.'

- Dante, *Zesde zang*, vers 10-12, p. 81.

'We hadden moeite ons te gewinnen aan de duffe lucht, die opsteeg. Het scheen dat alles wat hier verstrooid lag, reeds vroeger de kiemen van ontbinding in zich droeg [...] waartusschen met steeds versterkenden aandrang het keuken – en hemelwater stroomde.'

- Kromhout, *Eerste publicatiedeel*, p. 370.

---

⁴² Bohl 1874 (zie noot 38), p. 19 (genie) en p. 48 (dampen).

'Tout à l'égout' als manifest

Ondanks het vergelijk met *De Goddelijke Komēdie* van Dante is 'Tout à l'égout' een zeer vooruitstrevend stuk voor die tijd. Het werk werd bestempeld als een waar manifest.⁴³

Het verschijnsel manifest is een visie of een standpunt over een geëngageerd onderwerp, dat met een groots gebaar in het openbaar bekend gemaakt wordt.⁴⁴ Het stuk is sterk individueel. Dit wil zeggen dat het zichtbaar ondertekend is door een bepaald persoon. Het geheel heeft een duidelijke toekomstvisie met een utopisch karakter. Het stuk bevat meestal een programma, dat de ideeën concreet uitvoerbaar moet kunnen maken. Vaak werkt kunst hierbij als ondersteuning. In een manifest wordt afgezet tegen het verleden en de bestaande situatie. De academie is dikwijls een slachtoffer.

Alex Danchev heeft een essentieel boek voor de bestudering van manifesten over kunst, architectuur en de film samengesteld. Hij beschrijft het manifest als een nieuw genre in de literatuur en een 'avontuur in artistieke expressie'.⁴⁵ Danchev stelt dat manifesteren gelijk is aan optreden of toneelspelen.⁴⁶ Ook noemt hij de elementen van onderricht en prediking typisch voor het artistiek manifest. De teksten zijn bovenal revolutionair. Ze zijn eigenaardig, buitensporig en vaak beledigend. Ze combineren gevatheid, wijsheid en wereldschokkende eisen. Danchev stelt dat de kunstenaar als schrijver vol zit met verrassingen. Dit geldt zeker ook voor Kromhout. De genoemde vormen van presentatie (toneelspelen, prediken en onderrichten) zijn alle drie toepasbaar op 'Tout à l'égout'. De eerste twee zijn te linken aan het vergelijk met de epos van Dante. Deze epos wordt ook opgevoerd als toneelstuk en heeft een sterk religieuze intentie.

Alle bovengenoemde elementen sluiten in feite naadloos aan op 'Tout à l'égout'. Het betoog werd zowel verbaal als schriftelijk openbaar gemaakt. Hierbij spreekt Kromhout trots vanuit de eerste persoon. Het stuk bevat een duidelijk, uitvoerbaar onderwijsprogramma. Tekenen is hierbij een essentieel onderdeel. Verder is het betoog ontzettend revolutionair. Het willen wissen van de collectieve kennis van architectuur is een wereldschokkende eis en het plaatsen van nagenoeg de complete architectuurwereld in een rottend riool voldoet aan de elementen van eigenaardigheid en buitensporigheid. Er zijn verschillende persoonlijke aanvallen te ontdekken, die zeer beledigend opgevat kunnen worden. De personen zijn namelijk niet allemaal overleden. Kromhout is hierbij niet bang om hevige woorden als 'lijdende aan modullen-kanker' en 'materiaalverkrachting' te gebruiken. Toch verlaagt Kromhout zich niet tot plat taalgebruik en verbaal geweld. Zijn opmerkingen en verbanden zijn gevat en hij is constant bezig met het vertonen van zijn veelzijdige kennis over de Europese architectuurgeschiedenis en zijn talent voor talen.

---

⁴³ Jager 1992 (zie noot 4), p. 14.

⁴⁴ Digitale versie van 'G.J. van Bork, H. Struik, P.J. Verkrujssse en G.J. Vis, *Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek, 2002*' < http://www.dbnl.org/tekst/bork001lett01_01/bork001lett01_01_0014.php#m014> (bezoekt op 26 november 2013).

⁴⁵ Alex Danchev, *100 Artists' Manifestos: From the Futurists to the Stuckists*, London 2011, p. 19.

⁴⁶ Danchev 2011 (zie noot 45), p. 20.

De inhoud van ‘Tout à l’égout’

Het Franse zinnetje ‘Tout à l’égout’ klinkt erg gracieus. Dit komt mede door de rijmende klanken. De betekenis is daarentegen heel banaal. Het betekent namelijk letterlijk: Alles naar het riool.

Tout à l’égout is van oorsprong een benaming voor een rioleringsstelsel, waarbij al het gebruikte water van een huishouden samen met het hemelwater naar het riool wordt afgevoerd.⁴⁷ Kromhout verwijst in het eerste deel van ‘Tout à l’égout’ indirect naar dit feit door expliciet keukenwater te noemen bij de beschrijving van zijn ‘reinigende stroom’. Hiermee speelt hij in op de toentertijd actuele hygiëne-kwestie. Ook laat hij zo zijn technische kennis doorschemeren. Kromhout noemt de titel verder niet in het stuk en hij geeft er geen directe verklaring voor.

Kromhout gebruikt regelmatig Franse en Engelse uitdrukkingen in zijn teksten.⁴⁸ In ‘Tout à l’égout’ citeert hij de uitgever Ernst Wasmuth in correct Duits.⁴⁹ Bij het afvoeren naar het riool van eigentijdse uitgeverij noemt Kromhout bewust drie verschillende nationaliteiten. Wasmuth vertegenwoordigt hierbij Duitsland, Imp. Ch. Claesen was afkomstig uit Luik (België) en Pierre-Jules Hetzel was een Franse redacteur.⁵⁰ Kromhout vermeldt eveneens verschillende nationale kranten als *De Amsterdammer*, *Le Figaro* en *The Times*. Daarnaast plaatst hij scholen uit diverse landen in het riool.⁵¹ Met dit alles probeert Kromhout aan te tonen, dat de situatie niet alleen in Nederland veranderd moest worden, maar dat heel Europa verkeerd bezig was op het gebied van architectuur. Kromhout laat zo bovendien zien dat hij bereid is en handelt in internationaal belang. Je zou hem om deze redenen kunnen typeren als een wereldburger.⁵² Dit gevoel zou versterkt kunnen zijn door zijn zevenjarig verblijf op verschillende eilanden in Nederlands-Indië.⁵³ Ook in ‘Tout à l’égout’ laat hij deze ervaring naar voren komen. Hij wil dat de personen, die uiteindelijk weer uit het riool mogen komen, primitief zijn geworden ‘net als Maleiers, met niets anders om zich uit te drukken dan hun natuurlijk esthetisch gevoel, plus materiaal’.⁵⁴

Met het nastreven van wereldburgerschap levert Kromhout eveneens indirect commentaar op het patriottisme dat in deze tijd sterk aan de gang was.⁵⁵ Hij zet dit patriottisme ook in een negatief daglicht wanneer hij spreekt over de ‘Oud-Hollandsche pers, waaruit men niet anders dan architecten met 17de-eeuwsche kunstvormen wil knijpen’.

---

⁴⁷ Don Montague, *Dictionary of Building and Civil Engineering: English/French French/English*, Aquitaine 1996, p. 181.

⁴⁸ In 1881 heeft Kromhout privé-lessen gevolgd in ‘ontbrekende dingen’, zoals de Franse taal. Jager 1992 (zie noot 4), p. 132.

⁴⁹ Ernst Wasmuth is een gerenommeerde Duitse uitgever uit Berlijn. Hij is gespecialiseerd in architecturale onderwerpen en de decoratieve kunsten. Wasmuth is het meest bekend om zijn gezamenlijk werk met Frank Lloyd Wright getiteld de “Wasmuth Portfolio”. Daarnaast publiceerde hij in 1898 “Wasmuths Neue Malerien”, een verzameling van zeer decoratieve architectonische ontwerpen voor schilderijen van plafonds, wanden, deuren, etc.

Website van de printhandelaar Daniel M. Belz <<http://www.fineantiqueprintsandart.com/artists.php?manufacturerid=1046>> (bezoekt op 3 december 2013).

⁵⁰ Deze uitgeverij waren gespecialiseerd in artistieke publicaties.

Catalogus de Universiteitsbibliotheek in Gent

<http://adore.ugent.be/view?q=1889&start=26&sort=score&sort_dir=asc&view=simple&language=nl&fq=&search_type=>> (bezoekt op 3 december 2013).

⁵¹ Voorbeelden hiervan zijn École des Beaux Arts, Villa Medecis, de academiën van Antwerpen en Brussel, verschillende Technische Hochschulen en de Academie van Den Haag en Amsterdam.

⁵² Engelstalig artikel over kosmopolitisme uit de Stanford Encyclopedia of Philosophy <<http://plato.stanford.edu/entries/cosmopolitanism/>> (bezoekt op 20 december 2013).

⁵³ Jager 1992 (zie noot 4), p. 131.

⁵⁴ De Maleiers vormen de grootste bevolkingsgroep in Zuidoost-Azië. De meesten wonen in Indonesië (circa 205 miljoen) en in Maleisië (circa 13 miljoen).

⁵⁵ Ineke Pey, ‘De Nederlandse neorenaissance van ideologie tot commercie; Architecten en navolgers’, in *Bouwen voor gezeten burgers. Herenhuizen en villa’s in de nieuwe stadswijken van Utrecht, Groningen en Nijmegen (1874-1901)*, Zwolle/Zeist 2004, p. 28.

De discussies in 'Tout à l'égout'

De schijnbare tegenstrijdigheid, die de titel bevat, wordt door Kromhout eveneens toegepast in de opzet van de tekst. Kromhout creëert namelijk telkens een soort discussie en splits deze op in verschillende niveaus. Hieronder worden de uiteengezette discussies per publicatiedeel besproken. Op deze manier wordt geprobeerd de kern van de complexe tekst zo overzichtelijk mogelijk uit te leggen.

In het eerste publicatiedeel van 'Tout à l'égout' begint Kromhout met de beschrijving van zijn riool. Hierbij vermeldt hij, dat hij voor de uitgevers en de 'inwijdingsartikeltjes schrijvende' pers een nieuwe afvoer zou maken 'mocht er verstopping komen'. De grote Duitse uitgever Wasmuth zit het diepst in het riool. Wasmuth bracht veel voorbeeldboeken voor decoratieve architectonische ontwerpen uit. Dit is iets wat Kromhout, als vertegenwoordiger van originaliteit, verafschuwde. Zijn verzet tegen voorbeeldboeken komt in alle publicatiedelen herhaaldelijk naar voren. Ordeboekjes worden bijvoorbeeld steeds kort maar krachtig aangevallen. Zo vertelt de begeleider in deel twee: 'Ja – vervolgde hij, toen zijn voet verward raakte in een Hollandsche exemplaar der verhevene orden – ook in het onafhankelijke Holland hebben ze aan die dwaasheden gedaan'. Ook de morele dood van velen in het riool wordt toegeschreven aan ordeboekjes: 'een ander begroef zichzelf onder ordeboekjes.' Daarnaast plaatst Kromhout in het eerste deel het classisme tegenover het rationalisme. Dit zijn de op dat moment leidende architectuurstromingen, maar zij bevinden zich diep in het riool. Het classisme vertegenwoordigt het begrip 'schoonheid' en rationalisme het begrip 'constructie'. Kromhout bespreekt de moeilijk te vinden balans tussen beide begrippen. Dit is een eeuwenoud probleem in de architectuur. In het kader van dit probleem zet Kromhout de gotiekers, met als vertegenwoordigend symbool een Rozenburg-vaasje, naast de renaissancisten met een Bernini-vaas als symbool. Hij stelt hierbij dat men het Rozenburg-vaasje, in tegenstelling tot een Bernini-vaas, nooit mooi heeft 'leren' vinden. Als concrete voorbeelden van architectuur in deze discussie noemt Kromhout de 'classistische' Beurs van Zocher en de rationele Hannoverschool. De Beurs van Zocher kreeg in die tijd al veel kritiek.⁵⁶ Dit voorbeeld was dus een logische keuze van Kromhout, want het werkte bij veel mensen in die tijd op hun gemoed. Het is lastig te achterhalen waarom Kromhout heeft gekozen voor Hannoverschool als tegenhanger.⁵⁷

In het tweede deel zet Kromhout de opbouwende kritiek tegenover de afbrekende kritiek. Zij krijgen hevige ruzie in het riool. De 'afmakers' gaan volgens Kromhout te werk als een geneesheer, die net zo lang snijdt, kerft en brandt tot de wond gezuiverd is en compleet ontdaan van vuile bestanddelen. Als specifieke voorbeelden bij het kritiek-duel noemt Kromhout de tijdschriften *Bouwkundig Weekblad (Organ van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst)* en *De Opmerker* als tegenpolen. Een concreet architectuurvoorbeeld dat hierbij gebruikt wordt is de nieuwe Stadsgehoorzaal aan de Breestraat in Leiden.⁵⁸ Beide tijdschriften hebben hierover kritieken geschreven.

---

⁵⁶ De Beurs van Zocher werd tussen 1841 en 1845 gebouwd naar ontwerp van de Nederlandse architect, stedenbouwkundige en landschapsarchitect Jan David Zocher jr. (1791-1870). Zocher introduceerde de landschapstuin in Nederland en ontwierp verschillende classicistische gebouwen, waaronder de Beurs. Zijn Beurs diende ter vervanging van de beurs van Hendrick de Keyser en is in 1903 gesloopt, na voltooiing van de Beurs van Berlage.

⁵⁷ De Hannoverschool is een architectuurschool in Noord-Duitsland in de tweede helft van de negentiende eeuw. De richting wordt gekarakteriseerd door afstand nemen van het classisme en getypeerd door de neo-gotiek. De oprichter van de school is Conrad Wilhelm Hase. Hij is samen met zijn student Edwin Oppler verantwoordelijk voor een grote hoeveelheid gebouwen in deze stijl. Er is een voorkeur voor lokale bouwmaterialen zoals hout, baksteen en zandsteen.

⁵⁸ Dit deelonderwerp suggereert dat de publicatie van 'Tout à l'égout' waarschijnlijk niet identiek is aan de toespraak. De discussie over de Gehoorzaal vindt namelijk plaats na de toespraak. Deze is gedeeltelijk gepubliceerd na het eerste deel van 'Tout à l'égout' in *De Opmerker* 26 (1891) nr. 46 op p. 373. De originele spraaktekst is waarschijnlijk niet bewaard gebleven.

Het *Bouwkundig Weekblad* is erg lovend over de nieuwe Stadsgehoorzaal aan de Breestraat in Leiden. In 'Tout à l'égout' wordt verwezen naar het artikel 'Tracht naar het goede en erken het goede in anderen' uit het *Bouwkundig Weekblad*.⁵⁹ Een door Kromhout verzonden 'afmaker' levert sarcastisch commentaar: 'Jammer toch, dat men met den aanleg van de Breedstraat niet gewacht heeft tot de Gehoorzaal gereed was'.

Een ander voorbeeld van kritiek slaat op het woord 'schijnbaar', dat gezien moest worden als een compliment voor de architect. Hij weet slechts met wat 'schijn' een straat smaller te maken. Er wordt wederom sarcastisch geconcludeerd: 'Van een architect, die zulke capaciteiten heeft, zouden we mogen denken dat hij door een andere soort schijn, de straat evengoed breder had kunnen maken'.

Als de mannen in deel drie uit het riool weten te komen, belanden ze in het Haarlemmerhout.⁶⁰ Hier wordt natuur tegenover industrie geplaatst. Kromhout stelt dat bouwkunst dezelfde essentie als de natuur moet hebben: 'Het moet altijd dezelfde kern behouden, maar in haar uitingen verscheidenheid geven vol verrassingen en afwisseling, in overeenstemming den persoon die schept'. Ondanks zijn bewondering voor de natuur is Kromhout in het stuk constant bezig met de promotie van een nieuw industrieel product, namelijk ijzer. Zo zegt hij bijvoorbeeld over de bouw van de school: 'Wat me het meeste trof, was het gebruik van ijzer met de vele variaties die hierin gemaakt kunnen worden.' De grote waarde die Kromhout aan ijzer hecht blijkt uit vernoeming in de laatste alinea van 'Tout à l'égout' (in deel vier). Hierin heeft hij een soort toekomstvisioen over een college van enige honderd jaar later. De fictieve professor doceert: 'De vormspraak, die wij heden beoefenen, vindt haar oorsprong in de XIXe eeuw, toen de maatschappij zich geheel vervormd had, toen het ijzer... enz.' Ook in andere teksten toont Kromhout zijn enthousiasme voor ijzer.⁶¹

Verder bespreekt Kromhout in deel drie zijn ideale opleiding tot architect. Ook hier is weer een paradox te ontdekken, namelijk die van persoonlijkheid en generalisatie. Bij het gesuggereerde onderwijsprogramma benadrukt Kromhout de 'kunstzin' en 'aanleg', die een leerling moet hebben. Dit talent vertaalt Kromhout naar het woord persoonlijkheid. Op de academies wordt volgens Kromhout echter gegeneraliseerd. Kromhout levert later ook kritiek op de heersende veronderstelling dat geld voor een goede opleiding alles is dat nodig is om een goede kunstenaar te worden. Hij beweert dat niet iedereen 'bouwkunstenaar' kan worden. Dit in tegenstelling tot een ingenieur, die met 'de zin voor kleine combinaties en knutselarijen' al een eind zou komen. De competitiestrijd tussen architect en ingenieur wordt hiermee geprikkeld.⁶² Hierbij laat Kromhout duidelijk zijn voorkeur voor de architect blijken. Bij het architectonische werk van de ingenieurs is het ontwerpen ondergeschikt aan de constructie.⁶³ Dit zag Kromhout, als tekenaar van oorsprong, als een kwalijke zaak.⁶⁴ Hij heeft daarom in zijn verdere carrière geijverd voor de bescherming van het architectenberoep. Het gevolg hiervan was dat de Bond van Nederlandsche Architecten is opgericht.⁶⁵

---

⁵⁹ E.F. Ehle, 'Tracht naar het goede en erken het goede in anderen', *Bouwkundig Weekblad* 11 (1891) nr. 44 (31 oktober, pp. 266-269) en nr. 45 (7 november, pp. 273-275).

⁶⁰ De Haarlemmerhout is een stadsbos aan de zuidkant van Haarlem. De huidige ruimtelijke opbouw van de Haarlemmerhout dateert uit 1830 en is ontworpen door J.D. Zocher.

⁶¹ W. Kromhout Czn., 'Rationalisme in Frankrijk', *Architectura* 1 (1893), pp. 2-3, pp. 5-6, pp. 10-11, pp. 18-20 en pp. 25-27.

⁶² De rivaliteit tussen de twee beroepen was een actuele zaak. Pas na 1840 kreeg het woord architect namelijk een welomschreven betekenis. Het beroep van ingenieur was compleet nieuw. In 1847 werd het Koninklijk Instituut van Ingenieurs (KIVI) opgericht. De noodzaak van specialisten in het architectonisch ontwerp is herhaaldelijk benadrukt door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, die in 1842 in Amsterdam was opgericht. Kromhout werd hier in 1885 ingeschreven als lid.

Coert Peter Krabbe, 'De negentiende eeuw. De periode 1840-1900', in Koos Bosma, Aart Mekking, Koen Ottenheim en Auke van der Woud, (red.), *Bouwen in Nederland 600-2000*, Amsterdam/Zwolle 2007, p. 467.

⁶³ Krabbe 2007 (zie noot 62), p. 467.

⁶⁴ Jager 1992 (zie noot 4), p. 133.

⁶⁵ Jager 1992 (zie noot 4), p. 16.

De verschillende beroepen in de bouw tonen het tweedelige karakter van architectuur. Ze is niet alleen een 'ideale kunst', maar heeft vooral een praktisch doel en is daardoor eveneens toegepaste kunst. Om deze reden zou de bouwkunst in een lagere orde dan de andere kunst disciplines staan. Kromhout is zich bewust van dit verschijnsel. Hij zegt hier in 'Tout à l'égout' over: 'Wel is waar beweerden de nu uitweekende bouwkunstenaars steeds, dat schilderkunst (...) geheel vrij van de stof haar scheppingen kan maken, terwijl bouwkunst daar voortdurend mee te kampen heeft'. Kromhout stelt echter de 'ijdele, gemakzuchtige, winzuchtige, vastgeroeste' houding van architecten verantwoordelijk voor deze achterstand. Als zij een voorbeeld hadden genomen aan de 'vrijzinnige beschouwingen' van de schilders hadden zij niet zo achtergelegen.⁶⁶ Hij vond het verschuilen achter functionaliteit maar laf. Wat dit betreft is de instelling van Kromhout bewonderenswaardig. Hij is niet bang om fouten van architecten toe te geven. Hij is echter niet altijd even bescheiden en laat zichzelf een 'bevrijder' noemen door een toejuichende menigte. In zijn tijd kreeg hij ook veelvuldig bijval van architecten, die hem daadwerkelijk zo zagen.⁶⁷

In het laatste publicatiedeel stapt Kromhout bij een boekhandelaar binnen om te vragen of hij nog iets over kunst heeft. Het enige boek dat hij nog heeft – 'naar de rest was geen vraag meer' – is een exemplaar van *Histoire d'un dessinateur* van Viollet-le-Duc.⁶⁸ Kromhout citeert een aanzienlijk deel van de slotscène uit dit boek en verklaart het moraal hierachter. De hoofdpersoon uit *Histoire d'un dessinateur*, een kleine jongen die simpelweg tekent wat hij ziet, representeert voor Kromhout de 'in-zich-zelf-kracht-vindende toekomstige kunstenaar' vrij van conventie, die een waar architect kan worden mits geen school, stijl of orde hem gaat beheersen. In deze puurheid van het kind is een vorm van primitivisme te ontdekken. Dit primitivisme is eveneens te vinden bij de eerder genoemde Maleiers (zie p. 12) en bij de 'meulemaker en timmerman', die Kromhout en zijn begeleider eerder ontmoetten in deel drie. Deze 'gemoedelijke man van enorme afmetingen' waarmee zij een drankje deden in Grand Café Brinkmann in Haarlem wist niet wat een architect of stijl was.⁶⁹ De begeleider preest hem om zijn onwetendheid. Kromhout en zijn begeleider nemen hem om deze reden aan als bouwer voor hun school.⁷⁰

In de tweede helft van deel vier keren Kromhout en zijn begeleider na een jaar terug naar het riool om te zien wie voldoende uitgeweekt is. Tot hun schrik heeft een groot deel van de inzittenden het niet overleefd. Degene die het wel overleefd hebben, hebben zich gevormd in een groep van enthousiasten die Kromhout en zijn begeleider graag volgen richting de school of beter gezegd: 'een gouddelverij, een richting waar ieder de gelegenheid gegeven wordt de zich in hem bevindende goudertsen voor den dag te halen, te waschen en voor de maatschappij bruikbaar te maken... zonder boekjes'.

---

⁶⁶ Hierbij moet gedacht worden aan voorbeelden als Vincent van Gogh, Jan Toorop en George Hendrik Breitner.

⁶⁷ Retera 1925 (zie noot 12), p. 25.

⁶⁸ De officiële titel luidt 'Eugene E. Viollet-le-Duc, *Histoire d'un dessinateur, comment on apprend à dessiner*, Paris 1879' en uitgegeven door Hetzel. Deze didactische novel bestaat uit dertig pagina's en is rijk geïllustreerd. Het verhaal beschrijft het leven en de carrière van Jean Loupeau, een begaafde plattelandsjongen die zich ontwikkelde naar een veelbelovende ontwerper. In het boek wordt M. Mellinot geïntroduceerd. Hij is professor aan de universiteit met conventionele opvattingen over kunst en onderwijs. Zijn al even fantasieloze zoon André dient als criticus van zijn 'frère de lait' Jean, zoon van de tuinman. De sleutelscène is de ontmoeting tussen M. Majorin, een welgestelde fabrikant met een onafhankelijke geest met een passie voor wetenschap, natuur en kunst en Jean, met zijn tekening van de kat. M. Majorin representeert volgens Kromhout Viollet-le-Duc.

E. H. Gombrich en Jill Tilden, 'Viollet le-Duc's *Histoire d'un dessinateur*', *Discovering Child Art*, Princeton 1998, pp. 56-69.

⁶⁹ Het Grand Café Brinkmann is gelokaliseerd aan de Grote Markt in Haarlem. Het café is al sinds 1879 een begrip in Haarlem en omstreken. Hiermee geeft Kromhout een realistisch handvat aan zijn tekst.

⁷⁰ Er is geen feitelijke documentatie te vinden van de werkelijke realisatie van de door Kromhout beschreven droomschool, gepland in de duinen van het Haarlemmerhout.

Het begrip 'stijl'

De aanval op het principe 'stijl' is de rode draad in het vierdelige stuk. Het eclecticisme is voor Kromhout het hoogtepunt van ergernis op het gebied van stijl.⁷¹ Kromhout luistert geamuseerd naar zijn begeleider wanneer hij de combinatie-praktijken van verschillende stijlelementen belachelijk maakt.

In het kader van 'stijl' wordt ook een metafoor van een pers besproken. De begeleider legt het machinaal vervaardigen van steen uit. Bij dit proces wordt een samenstelling door een vaste vorm geperst. De begeleider stelt dat de academie deze werkwijze ook toepast. De vaste vorm waar alles door moet geeft uiteindelijk dezelfde stereotype producten. De eerste fabrikant van deze zogenaamde pers was Marcus Vitruvius (circa 85-20 voor Christus). Andrea Palladio (1508-1580), Giacomo Barozzi da Vignola (1507-1573) en Vincenzo Scamozzi (1548-1616) hebben echter een grotere schuld op zich. Zij hebben een pers gefabriceerd waar drie eeuwen lang dezelfde vormen uitgeknepen zijn. Kromhout stelt dat de eerste klassieken, die bekrond waren tot het grote voorbeeld, deze praktijken zouden verafschuwen. De klassieken begingen volgens Kromhout slechts de verkeerdheid hun gevoelens in wet te brengen. Daarna begint de begeleider met het noemen van enkele voorbeelden van verkeerde persresultaten. Hierbij wordt onder andere het beroemde kasteel Chambord, verbouwd door de Franse architect François Mansart (1598-1666), genoemd.⁷² Zelfs Leonardo da Vinci (1452-1519) stond op het punt vandalisme te begaan. Hij moest het slot van Amboise op verzoek van Karel VIII vervormen tot een renaissancepaleis. De begeleider stelt dat de reputatie van Da Vinci gered is, doordat Karel VIII per ongeluk tegen een muur aanloopt. Later maakte Claude Perrault (1613-1688) zich op dezelfde manier schuldig door het Louvre te bederven met zijn kolossale colonnade. De begeleider stelt dat Holland na Hendrik de Keyser (1565-1621) in de problemen kwam. Jacob van Campen (1596-1657) had nog de potentie om mooie dingen te maken, maar hij werd helaas slachtoffer van het 'antieke keurslijf'. Met Philips Vingboons (1607-1678) was Holland definitief verloren. Vingboons doodde de oorspronkelijkheid van de komende generatie van architecten door 'overall steenen ordeboekjes te stichten'.

De stijlkwestie wordt opnieuw aangekaart in een fictief krantenartikel geschreven door een uit het riool ontsnapte reporter. De ondertitel van het krantenartikel luidt: 'De behoefte een nieuwe stijl te maken, hebben enigen ertoe gebracht de bestaande kunsttoestanden af te breken en de afbraak met de personen die ze voorstonden, in een riool af te leiden naar een groot sproeiveld'. De reactie van Kromhout is duidelijk: 'Hoe komt het in iemands hoofd ons daarvan te betichten? We willen onszelf zijn, niet meer! Enfin'. Vervolgens formuleert Kromhout een interessante uitleg over het begrip 'stijl'. Hij beweert dat stijl van oorsprong geen slecht ding is. Stijl is volgens hem niets anders dan de wijze waarop een mens zich op harmonieuze wijze uitspreekt, zodat datgene wat hij schept, zegt en doet de weerspiegeling is van zijn eigen ik en de maatschappij waarin hij leeft. Stijl is persoonlijk. Gemakzucht en navolging hebben er echter voor gezorgd dat stijl iets algemeen werd. Daarnaast vreest men volgens Kromhout voor studie 'vrij van alle invloed'. Hij stelt dat architecten worden verlamd door de lange nawerking van schoolstudie, opgedane voorliefde en principes. Bovendien vermoedt Kromhout dat er een directe behoefte is om een vaste basis onder de voeten te hebben. Dit verklaart de terugkeer-bewegingen naar oude stijlen, zoals de Italiaanse-renaissanceperiode, de Louis-XVI, de Empire en de Grieken-verering in Duitsland. Ook keerde Viollet-le-Duc terug naar de oude gotieken.

---

⁷¹ Met name in de negentiende eeuw gingen veel architecten selectief ontwerpen op basis van verschillende neostijlen. Parallel aan de stroming van het eclecticisme stond het historisme waarbij juist voor één stijl uit het verleden werd gekozen bij het maken van een ontwerp.

Pey 2004 (zie noot 55), p. 2.

⁷² Kromhout noemt ook het feit dat Mansart bekend staat om zijn veelvoudige toepassing van een bepaalde dakvorm. Om deze reden is het mansardedak naar hem genoemd.

Zoals hierboven al doorschemert noemt Kromhout het 'fantasieloze' onderwijssysteem als grootste oorzaak voor de stijl-problematiek. Een provocerend citaat toont zijn frustratie: 'Een opruiming van valse begrippen, diep ingekankerde, met de geboorte ingezogen gewoonten en het bezoek aan scholen, die niet modern zijn, maar gereguleerd zijn volgens zogenaamde vaste principes, die ook al uit die pers komen'.

Een andere factor van irritatie bij Kromhout is de verwarring tussen de studies architectuur en archeologie. Dit onderwerp valt hij duidelijk aan in 'Tout à l'égout'. Hij laat zijn begeleider hierover aan het woord: 'Och, de gewone, eigen opinie-vooropstellerij! Die man meent bouwkunst te onderrichten, maar onderwijst de beginselen der archeologie. Wanneer hij straks 'n stuk van een kapiteelvoluut ziet, bouwt hij je er dadelijk een geheelen tempel mede voor!' Hier probeert hij met satire de professoren van de academie voor schut te zetten. Met een meer serieuze toon stelt Kromhout dat stijlstudie leidt tot ongezonde stijl-navolging, waarbij de archeologische kwestie meer naar voren komt dan het onderwerp van zuivere bouwkunst. Hij gebruikt hier het metafoor van een horlogemaker, die het horloge compleet uit elkaar heeft gehaald en het toch weer werkend in elkaar weet te zetten. Kromhout vraagt zich af of dit wel het streven van architectuur moet zijn. Hier ontstaat de basis voor een latere, bekende uitspraak van hem: 'Architectuur is zo moeilijk niet'.⁷³

Vanaf het midden van de negentiende eeuw is er sprake van een toenemende interesse in archeologie.⁷⁴ In navolging van Duitse onderzoekers begonnen ook Nederlandse oudheidkundigen en architecten in toenemende mate de middeleeuwse en Hollandse renaissance bouwkunst te bestuderen. Oude gebouwen werden opgemeten en getekend. De bevindingen werden gepubliceerd in het belang voor de bouwkunst van de eigen tijd. Kromhout zet zich sterk af tegen deze handelingen. Dit is waarschijnlijk ook de reden waarom de Duitse uitgever Wasmuth als eerste (en daarmee het diepst) in het riool terug te vinden is. Verder zegt Kromhout over dit soort praktijken: 'Voelt ge dan niet, dat wat ge daar voorstelt, niet anders is dan het stelen van een patent, waarvoor geslachten gewerkt hebben om het te verkrijgen? Weet ge wel, dat ge als een kwajongen gaat afkijken bij een buurman uit 'n vorige eeuw, om dan te zeggen: zie, dat heb ik gemaakt!'

Kromhout ziet 'oorspronkelijkheid' als oplossing voor de stijl-problematiek. Hij stelt dat het riool het enige middel is om de oorspronkelijkheid te doen zegevieren. Er ontstaat een natuurlijke behoefte wanneer de maatschappij zich vervormd heeft en in disharmonie gekomen is met de vormspraak van de voorgaande jaren. Dan ontwikkelt volgens Kromhout een 'gezonde ontevredenheid en een lastig harmonie-verlangen, zoals nu'.

---

⁷³ Deze uitspraak stond in verband met het Nederlandse paviljoen dat hij in 1908 voor de Wereldtentoonstelling in Brussel heeft ontworpen. Kromhout zegt hierover: 'Gelukkig waren de plattegronden voltooid en behoefde ik slechts mijn gebouw van overplunje te veranderen, waarbij mijn vroegere Hollandse renaissancegarderode me grote diensten bewees om hem van een moderne aristocraat, zoals hij gedacht was, in een soort Spaanse Brabander om te goochelen'. Jager 1992 (zie noot 4), p. 17.

⁷⁴ In het midden van de negentiende eeuw groeide de waardering en interesse voor het nationale bouwkundige erfgoed bij Nederlandse architecten. Er was echter nog niet veel bekend over de Nederlandse architectuurgeschiedenis. Duitse publicaties zijn van groot belang geweest voor het verkrijgen van deze kennis. Pey 2004 (zie noot 55), p. 19.

Conclusie

De essentie van het artikel 'Tout à l'égout' kan samengevat worden in het begrip 'reiniging'. Deze reiniging heeft hier een dubbele betekenis. Ten eerste vindt Kromhout dat er een letterlijke reiniging plaats moet vinden in de architectuurwereld. Zo vindt hij dat bestaande stijlelementen (zoals een fioel of een wimberg) moeten verdwijnen uit het ontwerp-vocabulaire van de architect. Om deze reden moet men voorbeeld- en ordeboeken vernietigen, de grens met archeologie duidelijker afbakenen en het belangrijkste: De opleiding tot architect volledig regenereren. Al deze elementen zorgen bij de architect namelijk voor verleiding tot kopie en imitatie.

Kromhout geeft de academie de grootste schuld voor het gebrek aan 'oorspronkelijkheid' in de architectuurpraktijken. De academie heeft een gegeneraliseerd stijlbegrip gecreëerd, dat de 'persoonlijkheid' van de architect weggevaagd heeft. Om deze bewering te illustreren bespreekt Kromhout een metafoor van een pers die keer op keer dezelfde vorm produceert. De academie heeft de vaste vorm van deze pers bepaald.

Om de persoonlijkheid van de architect (weer) bloot te leggen neigt Kromhout naar het primitivisme. Hij noemt verschillende voorbeelden, zoals de inheemse Maleiers, het kind met het tekentalent en de boerenknaap, die graag fysiek werk doet. Kromhout prijst deze personen om hun naaktheid, puurheid en onwetendheid. Zij zijn nog niet besmet met de principes van de academie en creëren 'originele' producten.

Hiermee komt de tweede betekenis van het woord 'reiniging' aan bod, namelijk een 'geestelijke' reiniging. Kromhout stelt de ijdele, gemakzuchtige en vastgeroeste houding van de architect eveneens verantwoordelijk voor de betreurenswaardige stand van zaken in de architectuurwereld. De uitgevers en opbouwende critici hebben dit gedrag gestimuleerd. Om los te weken van deze slechte eigenschappen moeten de architecten (en de uitgevers en positieve critici) een jaar lang baden in een stroom van keuken- en hemelwater.

Kromhout maakt enkele symbolische verwijzingen naar een reiniging. Zo is 'Tout à l'égout' niet alleen de rijmende titel van dit stuk, maar ook een benaming voor een rioleringsstelsel. Dit verwijst naar de toentertijd actuele hygiëne-kwestie in de bouwwereld. Zo betreft Kromhout architectuur bij de belangrijke taak van het 'schoon houden' van de maatschappij. Hij is van mening dat harde kritiek helpt bij de zelfreflectie van de architect en de samenleving. Om deze reden vergelijkt hij een 'afmaker' met een geneesheer, die net zo lang snijdt, kerft en brandt tot de wond gezuiverd is en compleet ontdaan van vuile bestanddelen. Deze reiniging is echter niet eenvoudig te doen. Er zijn namelijk veel 'vuile bestanddelen' te verwijderen. Kromhout bespreekt een paar van zijn grootste ergernissen, waarbij het eclecticisme de kroon spant. Hij gebruikt woorden als 'stelen' en 'leugenaar' om dit verschijnsel te beschrijven. Daarnaast komen de stromingen 'classisme' en 'rationalisme' uitgebreid aan bod. Ook de Hollandse architecten worden verwijten gemaakt.

Kromhout is echter niet alleen negatief. Hij heeft hoop voor de toekomst en stimuleert hierbij het 'vrij' experimenteren met nieuwe vormen en materialen, voornamelijk ijzer. Hij benadrukt het 'talent' dat men moet hebben om bouwkunstenaar te worden. Dit is niet voor iedereen weggelegd. Hoe deze aanleg vervolgens ontwikkeld moet worden, beschrijft hij in een opleidingsplan. In 'Tout à l'égout' realiseren Kromhout en zijn begeleider deze 'school van de toekomst'. Op deze manier wisselt Kromhout in zijn tekst tussen het verleden en de toekomst. Ook maakt hij interessante combinaties tussen feit en fictie. Denk bijvoorbeeld aan (toentertijd) gerenommeerde namen in een levensgroot riool.

Met de vorm van 'Tout à l'égout' doet Kromhout zijn bijnaam van 'fantast' eer aan. De vorm maakt het stuk uniek tussen andere tijdschriftartikelen. Kromhout gebruikt wederom tegenstrijdigheid wanneer hij zowel elementen van een eeuwenoude epos als revolutionaire kenmerken van een manifest toepast. Zo lijkt hij het religieuze concept van *Baptismus Laboriosus* uit *De Goddelijke Komedie* van Dante te lenen. Elementen als het symbolisch belang van water, droomtoestanden en alwetende begeleiding komen in beide teksten duidelijk naar voren. Kromhout maakt aanspraak op de verbeelding van zijn publiek. Daarnaast maakt hij vaak gebruik van ironische en sarcastische opmerkingen. De vorm voldoet eveneens aan alle kenmerken van een manifest. Kromhout maakt zijn visie met een groots gebaar bekend. Het werk combineert de elementen van toneelspel, onderricht en prediking en is daarbij buitensporig en vaak beledigend. Dit alles maakt het stuk schokkend en tegelijkertijd vermakelijk. Kromhout heeft de grens tussen een tijdschriftartikel en een poëtisch dramaspel vervaagd. Vooral om deze reden is 'Tout à l'égout' vandaag de dag nog zeer interessant om te lezen. De tekst verbeeldt op een meeslepende manier de heersende sfeer van de roerige tijd in de architectuurwereld rond 1900.

Bronnenlijst

Literatuur

Bock, Manfred, *Architectura. Nederlandse architectuur 1893-1918*, ten.cat. Amsterdam (Stedelijk Museum) 1975.

Bohl, Mr. Joan, *De goddelijke komedie, 'De Hel'* (dl. 1, 1874), *'Het Vagevuur'* (dl. 2, 1880), *'Het Paradijs'* (dl. 3, 1884), Amsterdam 1874-1884.

Bosma, Koos, Aart Mekking, Koen Ottenheim en Auke van der Woud, (red.), *Bouwen in Nederland 600-2000*, Amsterdam/Zwolle 2007.

Danchev, Alex, *100 Artists' Manifestos: From the Futurists to the Stuckists*, London 2011.

Fanelli, Giovanni, *Moderne architectuur in Nederland. 1900-1940*, 's-Gravenhage 1987² (1891).

Jager, Ida W. M., *Willem Kromhout Czn. 1864-1940*, Rotterdam 1992.

Krabbe, Coert Peter, 'De negentiende eeuw. De periode 1840-1900', in: Koos Bosma, Aart Mekking, Koen Ottenheim en Auke van der Woud, (red.), *Bouwen in Nederland 600-2000*, Amsterdam/Zwolle 2007, pp. 459-534.

Montague, Don, *Dictionary of Building and Civil Engineering: English/French French/English*, Aquitaine 1996.

Pey, Ineke, 'De Nederlandse neorenaissance van ideologie tot commercie; Architecten en navolgers', in: *Bouwen voor gezeten burgers. Herenhuizen en villa's in de nieuwe stadswijken van Utrecht, Groningen en Nijmegen (1874-1901)*, Zwolle/Zeist 2004, pp. 287-326.

Retera Wzn., W., *W. Kromhout Czn.*, Amsterdam 1925.

Vriesland, Victor E. van, *Het werkelijkheidsgehalte in de letterkunde*, Amsterdam 1962.

Woud, Auke van der, 'De jaren negentig', in: *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1900*, Rotterdam 1997, pp. 293-407.

Wuerl, Donald W. e.a., *The Teaching of Christ: A Catholic Catechism for Adults*. Huntington 2004.

Artikelen

Ehnlé, E.F., 'Tracht naar het goede en erken het goede in anderen', *Bouwkundig Weekblad* 11 (1891) nr. 44 (31 oktober, pp. 266-269) en nr. 45 (7 november, pp. 273-275).

Gombrich, E. H. en Jill Tilden, 'Viollet le-Duc's *Histoire d'un dessinature*', *Discovering Child Art*, Princeton 1998, pp. 56-69.

Kromhout Czn., Willem, 'Tout à l'égout', *De Opmerker* 26 (1891), nr. 46 (14 november, pp. 369-372), nr. 47 (21 november, pp. 378-380) nr. 48 (28 november, pp. 387-390) en nr. 49 (5 december, pp. 395-397).

Kromhout Czn., Willem, 'Vrije uitoefening van het architectenbedrijf', *Architectura* 1 (1893), pp. 141-143 en pp. 145-148.

Kromhout Czn., Willem, 'Rationalisme in Frankrijk', *Architectura* 1 (1893), pp. 2-3, pp. 5-6, pp. 10-11, pp. 18-20 en pp. 25-27.

Nijhoff, C.W., 'Mededelingen van het genootschap', *De Opmerker* 26 (1891), nr. 46 (november), p. 369.

Digitale publicaties

Archief-W. Kromhout Czn. in het Nederlands Architectuurinstituut te Rotterdam <<http://zoeken.nai.nl/CIS/persoon/3198>> (bezoekt op 20 november 2013, voor algemene informatie).

Catalogus de Universiteitsbibliotheek in Gent
<http://adore.ugent.be/view?q=1889&start=26&sort=score&sort_dir=asc&view=simple&language=nl&q=&search_type=> (bezoekt op 3 december 2013).

Digitale versie van 'G.J. van Bork, H. Struik, P.J. Verkuijsse en G.J. Vis , *Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek*, 2002' <http://www.dbnl.org/tekst/bork001lett01_01/bork001lett01_01_0017.php#p142> (bezoekt op 26 november 2013).

Engelstalig artikel over kosmopolitisme uit de Stanford Encyclopedia of Philosophy
<<http://plato.stanford.edu/entries/cosmopolitanism/>> (bezoekt op 20 december 2013).

Het engelstalige artikel "Jean-Martin Charcot". *A Science Odyssey: People and Discoveries*. Public Broadcasting Service (PBS), 2008² (1998) op
<<http://www.pbs.org/wgbh/aso/databank/entries/bhchar.html>> (bezoekt op 20 november 2013).

Website van de printhandelaar Daniel M. Belz
<<http://www.fineantiqueprintsandart.com/artists.php?manufacturerid=1046>> (bezoekt op 3 december 2013).